

K VÝSKUMU SLOVENSKEJ RECEPCIE DARVINIZMU NA PRELOME 19. A 20. STOROČIA¹

BLAŽENA PAVLOVKINOVÁ

PAVLOVKINOVÁ, Blažena. Research on the Reception of Darwinism in Slovakia around the Turn of the 19th and 20th Centuries. *Historický časopis*, 2023, 71, 3, pp. 59–86, Bratislava.

The study deals with the reception of Darwin's Theory of Evolution in the Slovak national movement around the turn of the 19th and the 20th centuries. The reception of Darwinism is analysed as a phenomenon overhanging the framework of scientific theory and as a component of the all-European discourse, encompassing the worldview, philosophical, sociocultural and political polemics of the second half of the 19th century. The starting point of the analysis is a definition of reception as one of the forms of circulation of knowledge, including not only positive receiving of new ideas, but also their modification or denial. The ideas coming out of Charles Darwin's theory were spread predominantly by texts with the character of popularization such as reviews, newspaper and journal articles, pamphlets or books. There was a lack of professional, scientific reception of Darwinism in Slovak publications up to the year 1918, a worldview character of reception was dominant. Authors usually did not limit themselves to factual explanation of evolutionary theory and Darwin's observations, they combined scientific facts and hypothesis with affective philosophical speculations in efforts to provide universal answers to the questions about the secrets of the origin and the essence of the existence of human beings and nature. The reception of the Slovak intelligentsia was focused on various "Darwinisms", in which Darwin's Theory of evolution inspired concepts like the monism of Ernst Haeckel or social Darwinism. The reception of evolutionary theory also influenced political practice and rhetoric. Instrumentalization and ideologization was an accompanying feature of the reception of Darwinian evolutionary theory throughout the European intellectual circles, including those active in the processes of national emancipation, as in the case of the Slovak intelligentsia.

Keywords: Darwinism. Evolution. Nationalism. Reception. Worldview.

DOI: <https://doi.org/10.31577/histcaso.2023.71.1.3>

---

1 Štúdiá bola vypracovaná v rámci projektu UK/341/2021 s názvom *Ideové transfery a formovanie spoločenského myslenia slovenských študentov v Prahe a vo Viedni na prelome 19. a 20. storočia*, riešeného na Katedre slovenských dejín FiF UK v Bratislave.

Výskum recepcie darvinizmu z prelomu 19. a 20. storočia bol doteraz v slovenskej historiografii² zameraný najmä na analýzu postojov inteligencie k Darwinovej náuke ako k prírodovednej teórii. Na ideovú recepciu sa pritom nahliadalo ako na proces prenikania myšlienok smerujúcich z vedomostných centier na perifériu slovenského kultúrneho okruhu. Predpokladalo sa, že išlo o prenos z vedomostne hierarchicky vyššieho prostredia do nižšieho, keď to prvé prispievalo k intelektuálnemu rozvoju druhého. Mentálne hranice inteligencie hlásiacej sa k slovenskému národnému hnutiu a kritické formy diskurzu o Darwinovi v slovenskej tlači boli interpretované najmä ako dôsledok hlboko vžitého náboženského presvedčenia, príklonu k filozofickému idealizmu i nižšej úrovni poznania.³

Skúmanie vplyvu Darwinových myšlienok na filozofické myslenie slovenskej inteligencie vychádzalo v interpretačnej rovine z názoru, že kontroverziu darvinizmus vyvolával v prvom rade ako biologická teória, a to v kontraste voči mytologicko-náboženským predstavám o stvorení a duchovnej výnimočnosti človeka ako „obrazu Boha“. Uznáva sa však tiež, že jej ideový obsah bol v recepcii viacerých slovenských osobností nesprávne pochopený vplyvom sociálneho darvinizmu alebo translátologickými chybami v dobových prekladoch.⁴ Príspevok E. Várossovej naznačuje ešte hlbší interpretačný smer, keď hodnotí chápanie evolúcie v sociologickom myslení Jána Lajčiaka (1875 – 1918) s ohľadom na ideové prúdy európskeho myslenia v širokej škále disciplín (sociológie, psychológie, filozofie dejín či kulturológie) z prelomu 19. a 20. storočia, ktoré boli ovplyvnené nielen Charlesom Darwinom (1809 – 1882), ale aj Augustom Comtom (1798 – 1857) a Herbertom Spencerom (1820 – 1903) či ďalšími.⁵

Podobne aj výskumy v zahraničnej vedeckej komunite čoraz markantnejšie poukazujú na skutočnosť, že fenomén darvinizmu presahoval rámec vedeckej

2 PETRÁŠ. Názory na učenie Charlesa Darwina na Slovensku. In *Agrikultúra: zborník Slovenského poľnohospodárskeho múzea*, 1987, roč. 21, s. 225-252; HRABOVEC. Stúpenci a odporcovia Darwinovho diela na Slovensku do r. 1918. In SEDLÁČKOVÁ, ed. *Oddelenie histórie medicíny a zdravotníctva Ústavu sociálneho lekárstva LF UK v Bratislave 1990 – 2000*. Bratislava 2001, s. 58-60; HOLEC. Veda na Slovensku a prijímanie nových vedeckých teórií. In KOVÁČ et al. *Slovensko v 20. storočí. Na začiatku storočia (1901 – 1914)*. Bratislava 2004, s. 215-220; KÖVÉR. Reflexie darvinizmu na Slovensku v prvej polovici 20. storočia. In LALÍKOVÁ; KOSTELNÍK a REMBIERZ, eds. *Filozofia a slovenské myšlienkové dedičstvo: osobnosti, problémy, inšpirácie. II. diel*. Bratislava 2008, s. 302-307; WAGNEROVÁ. Vplyv Darwinovej evolučnej teórie na filozofické myslenie v druhej polovici 19. storočia na Slovensku. In LALÍKOVÁ; KOSTELNÍK a REMBIERZ, eds. *Filozofia a slovenské myšlienkové dedičstvo: osobnosti, problémy, inšpirácie. II. diel*. Bratislava 2008, s. 309-316.

3 HOLEC. Veda na Slovensku..., s. 219.

4 WAGNEROVÁ. Vplyv Darwinovej..., s. 310.

5 VÁROSSOVÁ. Kultúra a evolúcia v poňatí Jána Lajčiaka. In KOLLÁR, KOPČOK a PICHLER. *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava 1998, s. 174.

teórie, a to nielen z pohľadu súčasného chápania prírodných vied. Z tohto dôvodu si interpretácia postojov k darvinizmu vyžaduje zahrnutie širšieho kontextu vrátane svetonázorových, filozofických a kultúrno-spoločenských polemík druhej polovice 19. storočia. Výhrady konzervatívneho spektra slovenskej inteligencie voči darvinizmu môžu byť interpretované nielen ako dôsledok periférnosti, nevedomosti, strachu a odporu k novým myšlienkam, ale aj ako súčasť paralelných javov prebiehajúcich vo vedomostných centrách. Fenomén inštrumentalizácie a ideologizácie vedeckej teórie Charlesa Darwina ovplyvnil filozofické i svetonázorové polemiky v Európe podobne ako neskôr recepcia špeciálnej a všeobecnej teórie relativity Alberta Einsteina (1879 – 1955).⁶ Diskusie zasiahli aj také oblasti spoločenského myslenia, ktoré ďaleko presahovali rámec vedy a vedeckého výskumu. Ovplyvnili umenie, náboženstvo i politické myslenie, pričom sa jednotlivé názorové tábory tvorili a ovplyvňovali naprieč celou Európou.⁷

Recepcia ideí, ako jedna z foriem cirkulácie poznania, dlhodobo púta spoločenskovedný záujem. Klasický výskum sa zameriaval najmä na recepciu literárnej produkcie, ktorá významne a originálne zarezonovala v čitateľskej verejnosti. Porovnávané a analyzované bolo pôvodné dielo vo vzťahu k ostatným (najmä medzinárodným) transferom v podobe prekladov, komentovaných vydání, odkazov, umeleckých spracovaní či recenzií. Zvláštna pozornosť bola venovaná významovým nedorozumeniam a skresleniam u tých, ktorí boli prijímateľmi ideí, ale aj rozdielom v reprezentácii a inštitucionalizovaní myšlienok. Podľa W. Keimovej je možné recepciu skúmať v ešte širšom kontexte, so zameraním na jej rôzne varianty: 1. časová recepcia (vzťahujúca sa na myšlienky, ktoré pochádzajú zo starších období), 2. vzdialenostná recepcia (centrum-periféria), 3. medziodborová recepcia (požičiavanie si konceptov, metafor, metodológie, teoretických predpokladov z iných disciplín), 4. recepcia, ktorá presahuje inštitucionálne hranice (a.) recepcia názorových výmen, ktoré prebiehajú mimo rámec akademického prostredia (napr. prijímanie podnetov z ľudového, populárneho myslenia), b.) popularizácia vedeckého poznania medzi verejnosťou) a napokon: 5. recepcia v rámci štrukturálnej hierarchie (*top-down*) (ide o recepciu ideí pochádzajúcich od vedeckých autorít, osobami, ktoré nie sú priamymi žiakmi alebo kolegami na tej istej úrovni a ktorým chýba vedecká autorita či prestíž).⁸

6 WAZECK. *Einstein's Opponents. The Public Controversy about the Theory of Relativity in the 1920's*. Cambridge 2014.

7 SCHÜMANN. Darwin's Migration to the East: Literary Response to Darwinism in Multi-Ethnic Galicia (Sacher-Masoch, Franko, Parandowski). In GLICK a SHAFFER, eds. *The Literary and Cultural Reception of Charles Darwin Vol.3*. London 2014, s. 319.

8 KEIM. Conceptualizing circulation of knowledge in the social sciences. In KEIM. *Global knowledge in the social sciences. Made in circulation*. Farnham 2014, s. 7 [cit. 2021-11-18]. Dostupné na: <https://halshs.archives-ouvertes.fr/halshs-01077347>

Recepcia môže viesť k vzatiu poznania „na vedomie“ (nemá zásadný vplyv na myslenie recipienta), k prijatiu (pozitívne ocenenie a aplikovanie do vlastnej teórie), k modifikácii (prijaté poznanie sa stane východiskom pre kritickú, kreatívnu a produktívnu adaptáciu, hybridizáciu) alebo k odmietnutiu (na prijaté poznanie sa odpovedá negatívne, autor sponchybňuje užitočnosť, adekvátnosť, platnosť alebo skryté predpoklady, či premisy).⁹

Nárast záujmu o výskum recepcie Darwinovej evolučnej teórie v kontextoch dejín filozofie, literárnej kritiky, kultúrnej histórie a histórie vedy dokumentujú narastajúce počty prác zameraných na recepciu darvinizmu z posledných desaťročí. Centrum pre interdisciplinárny výskum (ZiF) Univerzity v Bielefelde publikovalo na základe vedeckého workshopu z rokov 2002, 2003 a 2004 tri zväzky zborníka *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert*, v rámci ktorého bol zvlášť druhý diel venovaný fenoménu darvinizmu v svetonázorových, filozofických i prírodovedných kontextoch (*Band 2: Der Darwinismus-Streit*).¹⁰

Jeden z hlavných zostavovateľov Kurt Bayertz sa venoval už skôr výskumu ideologicko-politickej dimenzie darvinizmu na príklade nemeckého sociálneho darvinizmu v rokoch 1860 – 1900.¹¹ Ďalším projektom, zacieleným na recepciu Darwinovej evolučnej teórie, je antológia vedeckých štúdií o recepcii Darwinovej vedeckej práce zo strany cirkevných a štátnych politik *The Reception of Charles Darwin in Europe. Vol. 1-2*¹² a jej pokračovanie o literárnom a kultúrnom vplyve darvinizmu: *The Literary and Cultural Reception of Charles Darwin. Vol. 3-4*,¹³ pričom ide o súčasť viacdielnej série zameranej na recepciu britských a írskych autorov v Európe. Autori skúmali na prípadových štúdiách vplyv Darwinových myšlienok na kultúrno-spoločenské a umelecké myslenie naprieč celou Európou (francúzska, grécka, holandská, nórská, portugalská, ruská, španielska, švédska, talianska, ale i haličská literárna recepcia, podobne i prípady verejných osláv a jubileí Darwinovho života).

Z regionálneho hľadiska, kvôli inštitucionálnej a intelektuálnej prepojenosti na český, maďarský a nemecký kultúrny priestor, je pre výskum recepcie darvinizmu v slovenskej literatúre najbližšou monografia *Darwin in Zentraleuro-*

9 KEIM. Conceptualizing circulation..., s. 9-10.

10 BAYERTZ, GERHARD a JAESCHKE, eds. *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert. Band 2: Darwinismus-Streit*. Hamburg 2007.

11 BAYERTZ. Darwinismus als Politik. Zur Genese des Sozialdarwinismus in Deutschland 1860 – 1900. In *Stapfia*, 1998, roč. 56, č. 131, s. 229-288.

12 ENGELS, GLICK a SHAFFER, eds. *The Reception of Charles Darwin in Europe. Vol. 1-2*. New York 2009.

13 GLICK a SHAFFER, eds. *The Literary and Cultural Reception of Charles Darwin*. London 2014.

*pa: Die wissenschaftliche, weltanschauliche und populäre Rezeption im 19. und frühen 20. Jahrhundert*¹⁴ z roku 2018. Autori v nej poukázali nielen na vedecký diskurz o Darwinovej evolučnej teórii, ale aj na zápas o svetonázor a na vytváranie obrazu tejto teórie a osobnosti Charlesa Darwina, na ktorom sa podieľali periodiká dostupné verejnosti v oblasti strednej Európy. Príspevky k recepcii darvinizmu týkajúce sa slovenského národnoemancipačného hnutia však nemajú v uvedenej monografii, ani vo vyššie zmienených medzinárodných prácach, svoje zastúpenie. Preto považujem za vhodné upozorniť na niekoľko podnetov k výskumu recepcie darvinizmu, ktoré predstavili vyššie uvedené projekty. Otvoril by sa tým aj v rámci slovenskej historiografie priestor na ďalšiu analýzu tohto fenoménu, obzvlášť v rámci intelektuálnych dejín nedominantných národných hnutí 19. storočia.

Cesty transferu Darwinovej teórie a jej ideové modifikácie

Vedecké myšlienky boli a sú častým predmetom dezinterpretácií, ktoré môžu sťažiť ich porozumenie alebo ovplyvniť názory tých, ktorí nemajú priamy prístup k pôvodnému prameňu. Túto skutočnosť podľa E. Shafferovej a T. F. Glicka historici vedy prehliadali, keď význam Darwinovho diela skúmali len v kontexte rozvíjajúcich sa prírodných vied 19. storočia a ignorovali, alebo považovali za príliš náročné zaoberať sa jeho recepciou aj v iných disciplínach či literárnych žánroch.¹⁵

Súčasťou európskej recepcie darvinizmu v 19. storočí boli aj dezinterpretácie pôvodnej Darwinovej teórie v jazykovej rovine. Čitatelia sa k Darwinovým pôvodným dielam dostávali skôr prostredníctvom prekladov ako cez anglickú pôvodinu, pričom prekladatelia neraz originál obohacovali alebo modifikovali významovými odchýlkami. Prvé preklady Darwinovho diela do francúzštiny¹⁶ a nemčiny boli rôznymi spôsobmi nepresné.¹⁷

Priamy vplyv evolučnej teórie Charlesa Darwina na intelektuálne prostredie bol obmedzený, obzvlášť vzhľadom na nízky záujem o pôvodné diela. Darwinove teórie sa širili najmä početnými popularizačnými textami, akými boli re-

14 MATIS. Zur Darwin-Rezeption in Zentraleuropa 1860 – 1920. In MATIS a REITER, eds. *Darwin in Zentraleuropa: Die wissenschaftliche, weltanschauliche und populäre Rezeption im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Wien 2018..

15 Introduction. In GLICK a SHAFFER. *The Literary and Cultural ...*, s. 2.

16 Napríklad preklad diela *O pôvode druhov* do francúzštiny z roku 1862 od Clémence Royera si vyslúžil kritiku aj od Ch. Darwina, nielen kvôli rozsiahlemu úvodu k práci, v ktorom publikoval C. Royer svoje osobné názory, ale obzvlášť pre zavádzajúce poznámky a preklady kľúčových termínov. In BAGULEY. Darwin, Zola and Dr. Prosper Lucas's Treatise on Natural Heredity. In GLICK a SHAFFER. *The Literary and Cultural...*, s. 416.

17 Introduction. In GLICK a SHAFFER. *The Literary and Cultural...*, s. 4.

cenzie, novinové články, časopisy, brožúry či knihy. Najvplyvnejšie z nich sa neobmedzovali len na vecné objasnenie evolučnej teórie a Darwinových pozorovaní, ale aj na svetonázorové koncepty, v ktorých autori kombinovali vedecké fakty a hypotézy s emočne podfarbenými filozofickými špekuláciami, s cieľom poskytnúť univerzálne odpovede na tajomstvo pôvodu a zmysel existencie človeka i prírody.¹⁸

Charles Darwin napísal vedecko-teoretické dielo, ktorého pôvodným zámerom nebol vznik novej filozofie alebo svetonázorového konceptu, ale naopak experimentálny, bezhodnotový opis a vysvetlenie fenoménu evolúcie. Revolučným prvkom jeho vysvetlenia pôvodu nových druhov bolo to, že sa mu k nemu podarilo dospieť bez závislosti na náboženských alebo iných metafyzických predpokladoch (ako napr. existencia Boha-Stvoriteľa alebo predpoklad o vrodenej orientácii síl v prírode na cieľ).¹⁹ Ďalšie hodnoty boli Darwinovmu dielu pripísané retrospektívne, inou skupinou autorov, jeho interpretátormi a tvorcami svetonázorov. Práve tieto verzie darvinizmu, viac ako Darwinova teória sama, prenikli do kultúry a spoločenského myslenia. Z tohto dôvodu nie je možné hovoriť o jednom vzorovom darvinizme, ale skôr o viacerých, líšiacich sa, a to neraz až v podobe protichodných tvrdení.²⁰

Pojem evolúcia, ktorý sa aj dnes najčastejšie asociuje s dielom Charlesa Darwina (hoci nebol prvý, kto s ním v rámci prírodovednej teórie prišiel),²¹ sa stal všeobecným „leitmotívom“ mnohých vedeckých disciplín druhej polovice 19. storočia. Tak ako prebiehala cirkulácia ideí medzi filozofiou a prírodnými vedami, prišlo v rámci vzájomného ideového vplyvu²² so spoločenskými vedami k transferu teoretických princípov evolúcie (ako vývoja či pokroku) aj na kultúrnu a sociálnu oblasť ľudskej spoločnosti. Cirkulácia darvinistických ideí prebiehala naprieč vednými disciplínami, filozofiou, umením i svetonázorom,²³ akousi zvláštnou sférou medzi kultúrou, literatúrou a verejnosťou, ktorá mala tendenciu kompenzovať uprázdnený priestor po náboženských konceptoch pri vysvetľovaní zmyslu života či sveta.

18 AJOURI. Darwinism in German-Speaking Literature (1859 – c. 1890). In GLICK a SHAFFER. *The Literary and Cultural...*, s. 19.

19 ENGELS. Darwin's Philosophical Revolution: Evolutionary Naturalism and First Reactions to his Theory. In ENGELS, GLICK a SHAFFER. *The Reception of Charles...*, s. 23.

20 SAUL. Darwin in German Literary Culture 1890 – 1914. In GLICK a SHAFFER. *The Literary and Cultural...*, s. 47.

21 Použil ho už švajčiarsky prírodovedec Albrecht von Haller (1708–1777) v teórii ľudskeho embryonálneho vývinu. In MATIS, *Zur Darwin-Rezeption...*, s. 17.

22 Aj Charles Darwin sa v predslove i v 3. kapitole diela *O pôvode druhov* odvolával o. i. napr. aj na vplyv myšlienok Roberta Malthusa. In MATIS, *Zur Darwin-Rezeption...*, s. 18.

23 MICHLER, Werner. Darwin in österreichischen Literatur (1859–1914). In MATIS a REITER. *Darwin in Zentraleuropa...*, s. 281.

Okrem samotného pojmu evolúcia sa medziodborovo prenášali najmä pojmy „selekcia“ a „boj o prežitie“.²⁴ Najmä hypotéza o pôvode človeka z opice, šírená spočiatku bez priamej opory v Darwinovom diele Thomasom Henry Huxleym (1825 – 1895), sa stala kľúčovým bodom spoločenskej i vedeckej polemiky o „Darwinovi“. Jeden z hlavných argumentov v prospech zvieracieho predchodcu človeka sa týkal anatomickej podobnosti medzi človekom a šimpanzom alebo gorilou, ktorý mal svoje implikácie v podobe uprednostňovania či vyzdvihovania bielej rasy na škále evolučného vývoja. Fyzické znaky vyšších zvierat mali súvisieť aj so stupňom ich duševného vývinu, čo sa mohlo vzťahovať aj na „vzdelaného Európana“ a „divokého černocho“.²⁵

Takéto myšlienky však rozvíjali už aj staršie teórie o ľudských rasách, ktoré nachádzali odozvu aj v slovenskom prostredí. Príkladom sú úvahy v rukopise *Psychológia (Dušeslovie)* (1871) od stredoškolského učiteľa Ivana B. Zocha (1843 – 1921), inšpirované a rozvíjané na základe teórií Johanna F. Blumenbacha (1752 – 1840) a Petra Campera (1722 – 1789):²⁶

„Černoch predstavuje detinstvo v človečenstve, tak ako jeho vlasť Afrika. [...] Olivový Malajec stojí ešte na nižšom stupni v telesnom i duchovnom ohľade, zdá sa byť neúplne vyvinutý... [...] Kaukazské č. biele plemeno: lebka zvrchu vajcovitá, od boku eliptická [...]. Kamperský uhol pravý, čelo i oči vypuklé, svalovina mocná, tak že i telesnou i duševnu silou povýšený je nad ostatné plemená.“²⁷

Zoch prezentoval v práci aj dve hypotézy o vývine ľudských rás. Jedna predpokladala evolučný vývoj od jednoduchšej k dokonalejšej forme, druhá postupný proces degenerácie ideálneho typu. Ideálnym typom v oboch prípadoch však mal byť „Európan“: „...jedni totiž toto rôznenie sa na plemená pokladajú za vývoj k dokonalosti, tak, že z černocho mal sa vyvinúť malajec, z toho mongol a Amerikán a z týchto Európan. Iní naopak za prvotného považujú Európana a tam tých za skazenosť“.²⁸ K polemikám o pôvode ľudstva z jedného spoločného predka zastával Zoch neutrálnu pozíciu: „Ešte jedna otázka, či totiž z jedného, či z viac párov pochodí ľud. pokolenie, nedá sa vedecky určiť.“²⁹ Od začiatku 19. storočia postupne totiž stále viac prevládal v sekularizovaných intelektuálnych kruhoch

24 MATIS. Zur Darwin-Rezeption..., s. 17-18.

25 BAYERTZ. Darwinismus als Politik..., s. 233.

26 STELLA. Darwin, Nietzsche, Haeckel – biosociální úvahy nad civilizací, degenerací a domestikací v Anglii a Německu 1871 – 1919. In *Kuděj*, 2007, roč. 9, č. 1-2, s. 84.

27 Literárny archív Slovenskej národnej knižnice Martin (ďalej LA SNK), OF Ivan B. Zoch, Literárne a vedecké práce, sign. M 117 B9, Ivan B. Zoch: *Psychológia – Dušeslovie* (rukopis).

28 Tamže.

29 Tamže.

tzv. polygenetický³⁰ názor, zatiaľ čo cirkvou podporovaný monogenizmus³¹ sa dostával do úzadia. V tejto otázke sa však napr. i typológovia ľudskej rasy J. F. Blumenbach a G. L. de Buffon (1707 – 1788) či teoretik evolúcie Ch. Darwin, prikláňali k monogenetickému názoru.³²

Ivan Branislav Zoch sa dotkol aj otázky pôvodu ľudskeho druhu. O zvieracom predchodcovi človeka v jeho práci *Psychológia – Dušeslovie* nemáme zmienku. V inom rukopise s názvom *Geogonia – Geognosia – Geologia* sa už explicitne odvoláva na evolučnú teóriu Charlesa Darwina: „*Tak hľa je rastlina len postup vývinu nerastu, živočích rastliny a človek živočícha. Toto síce nedá sa dokázať na ten čas skúškou, ale zrejme vysvitá zo štúdií vyvíňovania sa tvorstva najúplnejšie slavným Darwinom prevedených.*“³³ Takýto otvorený postoj voči evolučnej teórii nebol pre slovenskú inteligenciu charakteristický. Literárny historik Jaroslav Vlček (1860 – 1930) vo svojej práci *Literatúra na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy* z roku 1881 konštatoval, že vedeckému svetonázoru vrátane pozitívnej recepcie Darwinovej evolučnej teórie ešte väčšina slovenskej inteligencie v druhej polovici 19. storočia nebola otvorená: „*Na Slovensku geniálná descendenční theorie Darwinova je pořád ještě strašákem náboženstvu hrozícím, novější výskumy geologické vždy ještě přiči se knize Genesis neboli podání židovskému [...].*“³⁴ Vlček príčinu zaostávania slovenskej vedeckej literatúry (hoci podľa citovaných prác išlo skôr o filozofujúce úvahy) pripisoval hegelianizmu obohatenému o cirkevný dogmatizmus a slovanský mysticizmus.³⁵

Menovite do tejto kategórie zarad'oval práce Pavla Hečka (1825 – 1895) a Samuela Ormisa (1824 – 1875), prispievateľov do *Letopisu Matice slovenskej*,³⁶ časopisu, ktorý mal byť platformou pre slovenské vedecké príspevky. Hečko

30 Biologické učenie o pôvode ľudskeho druhu, odvodzujúce počiatok ľudskeho druhu od tzv. prvotnej komunity, ktoré je známe najmä v dvoch variantoch. Podľa prvého sa ľudské gény rozšírili z pôvodnej „rodičovskej“ komunity migráciou po celom svete, podľa druhého variantu evolúcia „prvých“ ľudských komunit prebiehala v rozličných časových rozpätiach na viacerých miestach planéty.

31 Biologické učenie o pôvode ľudskeho druhu, presadzujúce názor o jedinom spoločnom predkovi, resp. o prvom rodičovskom páre. Do polovice 19. storočia išlo o všeobecne rozšírený názor najmä pre súlad s biblickým rozprávaním o Adamovi a Eve ako ľudských prarodičoch.

32 STELLA. Darwin, Nietzsche..., s. 84.

33 LA SNK, OF Ivan B. Zoch, Literárne a vedecké práce, sign. M 117 A31, Ivan B. Zoch: *Geogonia – Geognosia – Geologia* (rukopis).

34 VLČEK. *Literatúra na Slovensku, její vznik, rozvoj, význam a úspěchy*. Praha 1881, s. 101.

35 VLČEK. *Literatúra na Slovensku...*, s. 97 a 101.

36 HEČKO. Slovenský vedomec a slovenská veda. In *Letopis Matice slovenskej*, 1868, roč. 5, zv. 1, s. 63-72; HEČKO. Človek a jeho určenie. In *Letopis Matice slovenskej*, 1873, roč. 10, zv. 2, s. 48-59; HEČKO. Reálne, ideálne a pravé chápanie pravdy. In *Letopis Matice slovenskej*, 1872, roč. 9, zv. 1, s. 59-77; ORMIS. Filozofické úvahy. In *Letopis Matice slovenskej*, 1869, roč. 6, zv. 1, s. 23-43.

poukázal v texte *Človek a jeho určenie* (1873) dokonca i na možný priestor pre prijatie evolučnej teórie, hoci sám sa k nej zdráhal prihlásiť. A to v prípade prijatia predstavy tzv. postupného stvorenia telesnej stránky človeka „v lone prírody“, ktorého esenciálne bytie, ako i bytie celého sveta, by napriek tomu bolo udržiavané a sprostredkované Bohom. Nezáleží totiž podľa neho na tom, či „Boh odrazu stvoril človeka úplne ustrojeného, a preto hotového a dokonalého v organizme jeho“, alebo či „Boh zárodok prvého človeka položil v život matky prírody, a tak mu dal povstať prostredne z lona prírody“.³⁷ Svoje uvažovanie zavŕšil argumentom o duchovnej odlišnosti človeka od zvierat.³⁸ Pavel Hečko vo svojej kritike teórie o pôvode ľudského druhu z opičieho predka, ktorú pripisuje tak Ch. Darwinovi, ako i jeho nasledovníkom, využíval tvrdenia o argumentačnej neudržateľnosti takéhoto názoru (obzvlášť pri poukázaní na intelektuálne, morálne a duchovné schopnosti človeka).³⁹ Poukazoval na empirickú skúsenosť s neúspešným poľudšťovaním opíc v zajatí alebo na dôkazy vychádzajúce z anatomickej komparácie, pričom zdôrazňoval odlišné znaky v ochlpení, v tvare lebky, v anatómii a používaní končatín či v artikulácii zvuku. Predovšetkým však vyzdvihoval psychické a duchovné kvality človeka ako neporovnateľné so známami inteligencie a primitívnych pocitov u zvierat.⁴⁰

Samuel Ormis publikoval *Filozofické úvahy* (1869) k otázke dualizmu a (materialistického i idealistického) monizmu, v ktorom krátko reflektoval aj Darwinove učenie. Predstavil ho zjednodušene ako teóriu, podľa ktorej z atómov prostredníctvom príťažlivej sily náhodou vznikli prvé živé organizmy, až sa napokon z opice vyvinul človek. Za najväčší nedostatok Darwinovej teórie Ormis považoval absenciu vysvetlenia vzniku rozumnej duše človeka.⁴¹ Kritike podrobil aj teóriu o vzniku planetárnej sústavy z vesmírnej prahmloviny, revidovanú Pierre-Simonom Laplaceom (1749 – 1827), francúzskym filozofom prírody a naturalistom.⁴² Tak ako v prípade Darwinovej evolučnej teórie, Ormis argumentoval, že Kant-Laplaceova teória neobjasňovala pôvod života, konkrétne jeho duchovnej podstaty: „v hmote len nikdy nenalezneme myseľ a vôľu“.⁴³ Nezodpovedanie otázky vzťahu hmoty a ducha, tela a duše i pôvodu duchovného bytia bolo pre neho centrálnym sporným bodom. Prírodné vedy by mali podľa Ormisa vysvetľovať a dokazovať hranicu, na ktorej končia čisto hmotné

37 HEČKO. *Človek a jeho...*, s. 53.

38 HEČKO. *Človek a jeho...*, s. 53.

39 HEČKO. *Človek a jeho...*, s. 52.

40 HEČKO. *Človek a jeho...*, s. 54.

41 ORMIS. *Filozofické úvahy...*, s. 29.

42 TOPHAM. *Natural Theology and the Sciences*. In HARRISON, ed. *The Cambridge Companion to Science and Religion*. Cambridge 2010, s. 69.

43 ORMIS. *Filozofické úvahy...*, s. 30.

procesy.⁴⁴ V práci *Výchoveda pre seminaristov a rodičov* (1871) Samuel Ormis uviedol biologické rozdiely medzi človekom a zvierat'om⁴⁵ a podobne ako I. B. Zoch⁴⁶ rozdelil ľudské rasy na vývinové stupne. O ich vzniku súdil, že sa najpravdepodobnejšie postupne rozrôznili z potomkov biblického praotca Noema, vplyvom osídlenia krajov s rôznym podnebím a potravou.⁴⁷

Jaroslav Vlček Ormisove filozofujúce práce i pedagogické diela označil za „*středověkem zapáchající*“⁴⁸ a aj Hečkové texty podľa neho podobne trpeli „*urputnou dogmatickou jednostranností*“.⁴⁹ V korešpondencii s Jozefom Škultétym (1853 – 1948), redaktorom Národných novín, uvažoval Vlček aj nad dôvodmi nedostatkov v slovenskej vedeckej tvorbe, čo dával do súvislosti s limitovanou čitateľskou základňou: „*Preto v slovenčine, obmedzenej na podtatranský kútok, podobné nedovareniny majú vítaný útulok.*“⁵⁰ Dôsledkom toho pragmaticky uprednostňoval rozšírenie českej vedeckej spisby pre potreby slovenských čitateľov a publikovanie vedeckých príspevkov od slovenských autorov výhradne v českom jazyku.⁵¹

Jaroslav Vlček študoval filológiu v Prahe, kde aj z jeho iniciatívy vznikol v roku 1882 slovenský akademický spolok Detvan.⁵² Platforma spolku vytvárala podmienky pre slobodnejšiu diskusiu o spoločenských, literárnych, politických či vedeckých otázkach v porovnaní s miestami oficiálneho transferu ideí, akými boli univerzitné auly, knižnice či vedecké semináre.⁵³ Prednášky a diskusie o darvinizme sa v priebehu rokov existencie spolku niekoľkokrát opakovali. V januári 1888, počas predsedníctva Mateja Bencúra-Kukučina (1860 – 1928), prednášal Eugen Kamenár prvú časť svojej prednášky *O Darwinovej descendantnej teórii*.⁵⁴ Neskôr pokračoval vo svojom obsiahlom referovaní a názoroch iných akademických kapacít na učenie Charlesa Darwina, čo poslucháči zhodnotili ako „*velice široké pole*“, „*prednášateľ by bol vystačil i s kratšou prácou, v ktorej*

44 ORMIS. Filozofické úvahy..., s. 42-43.

45 ORMIS. *Výchoveda pre seminaristov a rodičov I*. Veľká Revúca 1871, s. 50.

46 Je pravdepodobné, že Zochove a Ormisove úvahy o ľudských rasách boli vzájomne ovplyvnené, prípadne čerpali z jedného zdroja.

47 ORMIS. *Výchoveda...*, s. 57-58.

48 VLČEK. *Literatúra na Slovensku...*, s. 99.

49 VLČEK. *Literatúra na Slovensku...*, s. 98.

50 List J. Vlčka J. Škultétymu zo dňa 26. 4. 1881. In AMBRUŠ, ed. *Vzájomné listy Jaroslava Vlčka a Jozefa Škultétyho*. Bratislava 1963, s. 15.

51 List J. Vlčka J. Škultétymu zo dňa 26. 4. 1881. In AMBRUŠ. *Vzájomné listy...*, s. 14.

52 ELIÁŠ, ed. *Jaroslav Vlček 1860 – 1930*. Martin 1979, s. 2.

53 SURMAN. *Universities in Imperial Austria 1848 – 1914. A Social History of Multilingual Space*. West Lafayette 2019, s. 225-227.

54 Archiv Univerzity Karlovy Praha (ďalej AUK), Všeslovanský fond, šk. 319, Spolok Detvan, Protokoly schůzí. Zápisnica zo schůdze dňa 21. 1. 1888.

*ale, pádnejšie, markantnejšie mal vyličiť a podať vlastnú theoriu Darw. – kdežto mienky rôznych učencov nechať stranou alebo najviac len dotknúť sa ich“.*⁵⁵ Práca Kamenára, zameraná prevažne na recepciu Darwinovej teórie, však bola v konečnom dôsledku ohodnotená ako vedecký príspevok, vhodný na prezentáciu i pred odborným publikom. Zo zachovanej zápisnice nie je možné jej obsah, ani použité zdroje zrekonštruovať. Referent však určite pracoval s odbornou literatúrou v nemeckom jazyku, pretože mu boli vyčítané časté preklady citácií.⁵⁶

V apríli 1891 referoval Dušan Makovický (1866 – 1921) o texte publikovanom v *Revue Des Deux Mondes* „O láske v ríše živočíšstva“, o čom zapisovateľ poznamenal: „...*totiž takzvaným vyberaním druhov zvieratá v telesnom i duševnom vývoji stále napredujú*“.⁵⁷ Prednášku *Základné názory (vývojovej, descendančnej, transformačnej) teórie* predniesol v apríli 1899 medik Vavro Šrobár (1867 – 1950).⁵⁸ Referoval o dejinách evolučnej teórie, pričom sa odrazil od úvah G. Cuviera o geologickom veku Zeme a od jeho konceptu viacnásobných „stvorenií“. Upozornil na paralelné uvažovanie o evolúcii prírodných druhov u Alfreda R. Wallaceho (1823 – 1913) a Ch. Darwina, pričom uviedol aj myšlienky ich ideového predchodcu Jeana-Baptistu Lamarcka (1744 – 1829). Samotnú evolučnú teóriu Ch. Darwina Šrobár zhrnul do troch základných téz: prirodzený výber, dedičnosť a vplyv vonkajších podmienok. Upozornil na „boj o život“ vyplývajúci z prirodzeného výberu. Pri menovaní často využívaných argumentov v prospech evolučnej teórie sa kriticky pozastavil pri embryológii:⁵⁹ „*ktorá nás učí, že život individuálny, je v istej miere opakovaním vývoja kmeňového*“⁶⁰ a konštatoval, že ide o mylný názor. Zapisovateľ poznačil aj záverečný komentár V. Šrobára naznačujúci opatrný prístup k plnému prijatiu Darwinovej teórie: „*Menovite ale na človeka sa tá teória najmenej vzťahuje! My predsa opatrujeme chorých, starých. A podobného dačo by sa našlo i u zvierat. Treba teda ešte k teórii tejto dačo pridať!*“⁶¹

Hoci v českom⁶² či maďarskom⁶³ prípade (spolky, vedecké inštitúcie, tlač) fungovala recepcia Darwinovej evolučnej teórie aj na vedeckej úrovni, tá slo-

55 Tamže.

56 Tamže, Zápisnica zo schôdze dňa 21. 1. 1888

57 Tamže, Zápisnica zo schôdze dňa 11. 4. 1891.

58 Tamže, Zápisnica zo schôdze dňa 29. 4. 1899.

59 Ide o komparatívnu embryológiu a biogenetický zákon Ernsta Haeckela.

60 AUK, Praha. Všeslovanský fond, šk. 319, Spolok Detvan, Protokoly schůzí. Zápisnica zo schôdze dňa 29. 4. 1899.

61 Tamže.

62 HERMANN a ŠIMUNEK. Between Science and Ideology: The Reception of Darwin and Darwinism in the Czech Lands, 1859 – 1945. In ENGELS; GLICK a SHAFFER. *The Reception of Charles...*, s. 199-216.

63 SOÓS. The Scientific Reception of Darwin's Work in Nineteenth-Century Hungary. In EN-

venská, okrem solitérnych osobností, nebola porovnateľná. Zostávala okrajovou a presúvala sa najmä do roviny ideových polemík, a to vzhľadom na inštitucionálnu absenciu „slovenskej vedy“ pred rokom 1918.⁶⁴ Oveľa širším rámcom darvinizmu, ktorému sa venovala pozornosť v rámci jeho recepcie, boli úzko nadväzujúce svetonázorové koncepty.

Darvinizmus ako svetonázorový koncept s náboženskými ambíciami

Vplyvom angažovaných osobností, ktoré pôvodnú biologickú teóriu o pôvode druhov obohatili o ďalšie významy, sa rozširoval vplyv a tiež ideové implikácie Darwinovej teórie. Napríklad v nemeckej intelektuálnej recepcii boli Darwinove teórie prepletené s Goetheho (1749 – 1832) a Schellingovými (1775 – 1854) „panteistickými“ predstavami prírody, s Heglovým (1770 – 1831) vývojom svetového ducha, so Schopenhauerovou (1788 – 1860) metafyzikou a tiež so socialistickými myšlienkami.⁶⁵ V období *fin de siècle* rezonovali v recepcii darvinizmu aj zovšeobecnenia názorov Thomasa Hobbsa (1588 – 1679) a Thomasa R. Malthusa (1766 – 1834) o „*boji všetkých proti všetkým*“, materializmus Ludwiga Büchnera (1824 – 1899) i kritika kultúry Fridricha Nietzscheho (1844 – 1900).⁶⁶ Centrálnou osobnosťou, ktorá v kontinentálnej Európe tlmočila Darwinove náhľady, bol nemecký morfológ a zoológ Ernst Haeckel (1834 – 1919).⁶⁷ Vplyv Haeckela ako hovorca darvinizmu bol natoľko silný, že i o Fridrichovi Nietzsche sa usudzuje, že svoju interpretáciu evolučnej teórie stavala na jeho prekladoch a výkladoch.⁶⁸ Ako naznačuje už názov práce *Der Monismus als Band zwischen Religion und Wissenschaft. Glaubenbekenntnis eines Naturforschers (Monizmus ako zväzok medzi náboženstvom a vedou. Vierovyznanie prírodovedca)* z roku 1893, Haeckel sa okrem vlastných biologických teórií, nadväzujúcich na dielo Charlesa Darwina, angažoval aj vo vytváraní tzv. monizmu, filozofického konceptu so svetonázorovým charakterom, v ktorom sa veda kombinovala s náboženskými prvkami.⁶⁹

Prvá samostatná slovenská publikácia o darvinizme bola brožúra od Viktora Mikušku (1882 – 1966), publikovaná pri príležitosti 100. narodenín Ch. Darwi-

---

GELS, GLICK a SHAFFER. *The Reception of Charles...*, s. 430-440.

64 HOLLÝ. *Veda a slovenské národné hnutie. Snahy o organizovanie a inštitucionalizovanie vedy v slovenskom národnom hnutí v dokumentoch 1863 – 1898*. Bratislava 2013, 130 s.

65 AJOURI. Darwinism in German-Speaking ..., s. 19.

66 SAUL. Darwin in German ....., s. 48.

67 DI GREGORIO. Under Darwin's Banner: Ernst Haeckel, Carl Gegenbaur and Evolutionary Morphology. In ENGELS, GLICK a SHAFFER. *The Reception of Charles ...*, s. 79 a 97.

68 STELLA. Darwin, Nietzsche..., s. 80-100.

69 SCHALLER. Der Zoologe Ernst Haeckel als Sprachschöpfer und Ideenproduzent. In *Stapfia*, 1998, roč. 56, č. 131, s. 12-14.

na. Sprístupňovala skôr dejiny evolučného myslenia ako Darwinovu teóriu a následne rozvinutie jeho práce v diele Ernsta Haeckela: „*Na základe darvinizmu zbudoval Haeckel totiž celý svetonázor, ktorý popularizovaný vynáša do vzdelaného sveta.*“⁷⁰ Mikuška (neskôr sa síce priklonil k parapsychológii spochybňujúcej tézy prírodovedného materializmu) ponúkol v časopise *Prúdy* (1911) slovenskému čitateľovi reflexiu Haeckelovho náboženského konceptu ako viery novodobého, vzdelaného človeka: „...*slepo verit' Haeckel nevie, je práve v jeho takzvanom „ateizme“ základ a zmysel novej zbožnosti, novej, opravdovej a úprimnej*“.⁷¹ Biogenetický zákon E. Haeckela o podobnosti stavovcov počas embryonálneho vývinu a jeho iné názory popularizoval v knihe *Vývin zeme a života* (1913) aj Ivan Houdek (1887 – 1985).⁷² V roku okrúhleho výročia narodenia Charlesa Darwina zareagovali aj *Národné noviny* na fenomén darvinizmu, avšak s kritickou reakciou namierenou najmä na Haeckelove pokusy dokázať živočíšnych predchodcov človeka na základe komparatívnej embryológie. Haeckel mal podľa anonymného dopisovateľa *Národných novín* Darwinovu teóriu rozvinúť do svetonázorovej koncepcie, obrazne povedané: „[položiť – pozn. autora] *kupolu domnienok a zakričať do sveta: zabil som Boha, zahrúdil vieru v neho.*“⁷³

V recepcii Darwinovej evolučnej teórie sa spájali viaceré charakteristické atribúty, ktoré sa podieľajú na formovaní uceleného svetonázoru. Fenomén darvinizmu bol vo významnej miere poznačený inštrumentalizáciou vedeckých téz proti tradičným (napr. náboženským a mytologickým) zdrojom poznania, vyznačoval sa nadradovaním vedy nad iné oblasti myslenia. Smeroval aj k vytváraniu organizovaných štruktúr prívržencov, a to prostredníctvom generovania novej argumentačnej pozície pre intelektuálov kazateľov i pre nové formy sekulárnych nasledovníkov veriacich. Darvinizmus bol prostriedkom na spojenie novej komunity, ktorá sa na jeho základe mohla vyhraňovať v konkurenčnom zápase voči iným ideovým pozíciám. Vykazoval silnú citovú dimenziu, ktorá si vyžadovala aj osobné presvedčenie a zážitok konverzie. Podľa W. Michlera išlo pri presadzovaní darvinizmu neraz práve o zavedenie proti-naratívu, akejsi kultúrnej opozície voči naratívu tradičnému, ktorý chránila a presadzovala najmä katolícka cirkev.⁷⁴ V tejto súvislosti rôzne interpretácie Darwinovej teórie provokovali

---

70 MIKUŠKA. *Z dejín a náuk Darvinizmu. 100 ročnej pamiatke nar. veľkého bádateľa*. Uhorská Skalica: s.n., 1909, s. 4.

71 MIKUŠKA. Monizmus a veda. In *Prúdy*, 1911, roč. 2, č. 6, s. 225-226.

72 „*Zákon ten učí nás, že každý živočích vo svojom zárodkovom živote vykoná celý, ovšem skrátčený pochod vývojový, ktorý podstúpil jeho rod v minulosti.*“ In HOUDEK. *Vývin zeme a života*. Ružomberok 1913, s. 42.

73 [Philopolemus]. Monistická falsifikácia. In *Národné noviny*, 3. 4. 1909, roč. 40, č. 40, s. 2.

74 MICHLER. Darwin in österreichischen..., s. 283-284.

a vyvolávali odozvu v podobe škandalizácie či už samotnej teórie, alebo ňou ovplyvnených svetonázorov.

Na prelome 19. a 20. storočia prišlo ku kríze popularity darvinizmu ako mechanistického variantu⁷⁵ evolučného myslenia, ktorá sa prejavila na príklone intelektuálov k lamarckizmu⁷⁶ a k neovitalistickým⁷⁷ učeniam.⁷⁸ V dôsledku presahu recepcie Darwinovej evolučnej teórie z vedeckej domény do svetonázorovej a filozofickej roviny prichádzalo naprieč Európou k vzniku apologetických skupín, ktoré sa snažili idealistické či náboženské presvedčenia obhájiť využívaním pestrej palety stratégií. Niektoré zvolili cestu zlúčenia náboženskej predstavy s evolučnou koncepciou, iné sa snažili teóriu vyvrátiť vedeckými či dogmatickými argumentmi, ďalšie stavili na prísne definovanie hraníc vedeckého poznania a kompetencií vedy. V poslednom prípade im výrazne poslúžilo aj rozdelenie vedeckej komunity v názoroch na niektoré vedecké teórie, vrátane Darwinovej, a najmä na formu ich novej prezentácie pre verejnosť.

Polemiku o vzťahu vedy a viery vyvolala recepcia darvinizmu aj v Uhorsku, pričom niektorí autori ho vysvetľovali ako dôkaz potreby modifikácie názorov o stvorení, iní dokázali Darwinovu evolučnú teóriu zlúčiť s pôvodnou náboženskou interpretáciou.⁷⁹ Jeden z najklúčovejších bodov sporu o evolučnú otázku bola otázka existencie prvotného hýbateľa a zdroja všetkého bytia. Prírodovedný materializmus predpokladal večnú existenciu hmoty odvodzovanú aj v súvislosti s fyzikálnymi zákonmi o zachovaní hmotnosti a premenách energie na iné formy. Pre mnohých slovenských intelektuálov koncept večnej hmoty nebol prijateľný. Argumentáciou, opierajúcou sa najmä o dôkazy formulované Tomášom Akvinským (1225 – 1274), sa pokúšali materialistické pozície, ako ich prezentoval napr. E. Haeckel vyvrátiť.⁸⁰ Využívali sa argumenty o nevyhnutnosti prvého

75 Mechanizmus v biológii predstavoval presvedčenie o pôvode všetkých biologických procesov, vrátane kognitívnych a afektívnych funkcií, vo fyzikálnych zákonoch (organizmus ako stroj). Prejavy organického života nie sú podľa tohto názoru výnimkami uprostred mechanickej prírody, ale iba komplikovanou formou skutočnosti, ktorá sa v prírode bežne vyskytuje. Mechanickým prvkom v Darwinovej evolučnej teórii mal byť zákon pohlavného výberu.

76 Evolučná teória sformulovaná francúzskym prírodovedcom Jean-Baptistom Lamarckom (1744 – 1829). Evolučná zmena je výsledkom priamej interakcie organizmu a prostredia, pričom zmeny sú prostredníctvom dedičnosti prenášané na potomstvo. Lamarckizmus predpokladal teleologický koncept (zámernosť, účelnosť) prírody. Príkladom je uvažovanie o dlhom krku žirafy ako o výsledku natáňovania sa generácií žiráf za ťažko dostupnou potravou.

77 Neovitalizmus: názor vo fyziológii, diskutovaný od konca 19. storočia, podľa ktorého nemožno všetky činnosti živých organizmov považovať iba za výsledky materiálneho zloženia ich tiel a chemických a fyzikálnych procesov prebiehajúcich na princípoch mechaniky. V českom prostredí bol známym zástancom neovitalizmu Emanuel Rádl (1873 – 1942).

78 HERMANN a ŠIMUNEK. *Between Science...*, s. 205-206.

79 MUND. *The Reception of Darwin in Nineteenth-Century Hungarian Society*. In ENGELS; GLICK a SHAFFER. *The Reception of Charles...*, s. 443.

80 [Philopolemus]. *Monistická falzifikácia*. In *Národné noviny*, 3. 4. 1909, roč. 40, č. 40, s. 2.

hýbateľa, nemožnosti účinku bez príčiny, nevyhnutnosti príčiny všetkých náhodných bytí i príčiny dokonalosti bytia, ďalším častým argumentom v prospech existencie Boha bola cieľuprimeranosť prírody.

S príchodom 20. storočia sa názory v slovenskej tlači začali polarizovať. Sociálno-demokratické *Robotnícke noviny* uverejnili kapitolu *Moderný názor na život a svet: Viera a veda* (1913) od Vavra Šrobára, v ktorej predstavil tzv. moderný pohľad na vzťah vedeckého poznania a dogmatickej viery. Postavil ich do prísneho vzájomného antagonizmu, ktorý vylučoval vzájomnú koexistenciu: „*Boj povery a duševnej tmy s vedou a jasným rozumom. Boj spiatocníctva s pokrokom. [...] Na jednu a tú istú otázku odpovedá i náboženstvo inak, i veda inak.*“⁸¹ Inklináciu k názorom o konflikte náboženských dogiem s vedeckou pravdou reprezentovali aj jeho niektoré články v časopise *Hlas*, čo predstavovalo spolu s ďalšími kontroverznými názormi diskreditáciu tohto periodika „mladej slovenskej inteligencie“ v okruhu slovenskej konzervatívnej elity.⁸² Avšak kým Vavro Šrobár prijal do svojho názoru prísny pozitivizmus, vystriedal vo svojich svetonázorových pohľadoch viaceré pozície. Tú konzervatívnejšiu ilustruje diskusia medzi členmi akademického spolku Detvan z roku 1899. Na záver už zmieneného referátu *O základných názoroch vývojovej (evolučnej, descendenčnej, transformačnej)* teórii vyjadril Šrobár obavy z ohrozenia morálky vplyvom nekompromisného prírodného zákona náhodného výberu a presvedčenie o existencii Vyššej sily, ktorá stojí nad samotnými prírodnými zákonmi: „*Teorii vývinovej vytkli nemorálnosť a opravdu – vraví br. Šrobár – vidieť v nej kus surovosti. (Už ten výber!) On myslí, že bude ešte mimo toho dačo, čo život udržuje.*“⁸³ Šrobárovo náhľad na tzv. morálne obrodzenie sa vyvíjali v priebehu rokov, čo zrkadlili aj články v časopise *Hlas* (1898 – 1904).

Najmä v posledných dvoch rokoch vydávania *Hlasu*, keď sa V. Šrobár stal jeho výlučným redaktorom, sa v časopise častejšie objavovali antiklerikálne názory. Dôležitú rolu hrala v hlasistickom diskurze idea pokroku ako evolučný princíp aplikovaný na spoločenské fenomény, ktorý bol hlavným motívom v prístupe k cirkevnej a náboženskej otázke: „*Viera a náboženstvo nie je nič hotového, ono sa mení, keď aj nie v podstate, ale formálne v mnohom v jednotlivých dobách, viera je svedomie istého stolia.*“⁸⁴ Po publikovaní prekladu

81 ŠROBÁR. *Moderný názor na život a svet*. Prešporok 1913, s. 5.

82 KRIŽOVÁ. Hranice a imaginácia: Reflexia prenikania nových myšlienkových konceptov do spoločenského myslenia na prelome 19. a 20. storočia na príklade diskurzu slovenského národnoemancipačného hnutia. In KUŠNÍROVÁ a PAVONIČ, eds. *Hranice v priestore a čase. Stretnutie mladých historikov X*. Košice 2021, s. 65-74.

83 Slová V. Šrobára zaznačil parafrázou zapisovateľ Žigmund Zigmundík (1883 – 1919). In AUK, Vseslovanský fond, šk. 319, Spolok Detvan, Protokoly schůzí. Zápisnica zo dňa 29. 4. 1899.

84 L. N. Tolstoj a Maxim Gorkij. In *Hlas*, 1902, roč. 4, č. 9, s. 269.

práce Leva N. Tolstého (1828 – 1910) s názvom *Obnovenie pekla*,⁸⁵ v ktorom bol prezentovaný negatívny obraz cirkvi, sviatostí, liturgie a duchovenstva, sa redakcia *Hlasu* vymedzila voči Tolstého názorom do tej miery, že sa prihlásila k snahe o reformu pomerov: „*My neodmietame šmahom ani cirkvi, ani vedy, ani technických vymožeností nášeho veku; len žiadame si, aby všetky tieto plody kultúry ľudstva neustále sa zdokonaľovali...*“⁸⁶ Vlnu kritiky zo strany oponentov vyvolala recenzia práce Arnolda Dodela (1843 – 1908), ktorá vyšla v 5. ročníku pod názvom *Mojžiš či Darwin? Školní otázka* a naliehala na osvetu v ľudových školách v duchu prírodovedného materializmu: „...*všetky prírodné vedy svedčia o nesprávnosti podania Mojžišovho. [...] Neostáva tu nič iného, ako šíriť všetkým možným spôsobom vedecké pravdy, nahrádzať pozvoľna poveru a bludy pravým poznaním*“.⁸⁷

Svoje výhrady voči evolucionizmu, prezentovanému v časopise *Hlas*, zhrnul katolícky kňaz, v počiatočnom období aj prispievateľ do tohto periodika, František Jehlička (1879 – 1939) v práci vydanéj redakciou Národných novín (1903). Jedným z kľúčových prvkov Jehličkovej kritiky, v ktorej si poslužil aj účelovými argumentmi o nebezpečenstve sociálneho darvinizmu, bola otázka morálky: „...*z človeka ale filozofiou takouto s výšky ľudskej hodnosti shodeného stáva sa bytosť horšia od zvieratá [...]*“.⁸⁸ Jehličkove argumenty naznačujú, že darvinizmus chápal v širšom kontexte ako fenomén siahajúci nad hranice prírodovednej teórie a nevyhnutne prepojený aj s transformáciou svetonázoru či s politickou praxou nacionalizmu. Tieto vlastnosti pripisoval intuitívne aj darvinizmu prezentovanému na stránkach *Hlasu*, voči čomu sa redakcia vymedzovala.⁸⁹

Kritika zo strany evanjelických či katolíckych kňazov zasiahla aj už spomínanú prácu *Vývin zeme a života*⁹⁰ (1913), ktorej autorom bol Ivan Houdek, chemický inžinier a prispievateľ *Prúdov*. Išlo o prvú rozsiahlejšiu monografiu popularizačného charakteru v slovenskom jazyku, objasňujúcu pôvod človeka a prírody na základe prírodovedného materializmu. Na knihu boli v slovenskej tlači aj pozitívne recenzie, hoci v dvoch prípadoch mohlo ísť o eminentný záujem vydavateľa Jána Párička (1882 – 1914) o propagovanie publikácie v časopisoch, ktoré vychádzali z jeho tlačiarne. Ukážky z knihy,⁹¹ spolu s recenziou⁹² vyšli v Šro-

85 MAKOVICKÝ, prekl. Belletria: L. N. Tolstoj. *Obnovenie pekla I. Legenda*. In *Hlas*, 1902, roč. 5, č. 3, s. 86-90; MAKOVICKÝ, prekl. Belletria: L. N. Tolstoj. *Obnovenie pekla II. Legenda*. In *Hlas*, 1902, roč. 5, č. 4, s. 103-113.

86 Literatúra. *Obnovenie pekla*. In *Hlas*, 1902, roč. 5, č. 4, s. 119-120.

87 *Mojžiš či Darwin? Školní otázka*. Dr. A. Dodel. Recenzia. In *Hlas*, 1902, roč. 5, č. 3, s. 91.

88 JEHLIČKA. *Novoveká filozofia a Slováci*. Turčiansky Sv. Martin 1903, s. 11-12 a 21.

89 *Mojžiš či Darwin?* In *Hlas*, 1903, roč. 5, č. 4, s. 122-124.

90 HOUDEK. *Vývin zeme...*, 221 s.

91 HOUDEK. *Vznik zeme a života*. In *Nové časy*, 1913, roč. 1, č. 5, s. 70-77.

92 DEVEČKA. *Vývin zeme a života*. O novej vzácnej knihe slovenskej. In *Nové časy*, 1913,

bárovom časopise *Nové časy* a ďalšia recenzia v Maliakovom⁹³ pedagogicky orientovanom periodiku *Domácnosť a škola*, tlačených v Páričkovej tlačiarňi.⁹⁴ Recenzent v *Nových časoch* vnímal knihu v kontexte boja o nové myšlienky proti starým predpojatostiam, zatiaľ čo v časopise *Domácnosť a škola* bola okrem pozitívnych prvkov vytknutá necitlivosť autora voči nastaveniu slovenského čitateľa, najmä v súvislosti s teologickými otázkami: „...bola by sa žiadala väčšia zdržanlivosť v prednášaní domnienok a náhľadov a ostrejšie rozlišovanie faktov od dômyslov...“.⁹⁵ Obzvlášť pozitívne privítali prácu *Robotnícke noviny*,⁹⁶ ktoré ironizovali námietky voči prírodovednému materializmu prezentované v *Národných novinách*⁹⁷ a v *Slovenských ľudových novinách*.⁹⁸ Houdkovu monografiu privítali s nadšením aj *Prúdy*, v ktorých ju recenzoval Viktor Mikuška.⁹⁹

Konzervatívna kritika postavila svoje argumenty na obhajobe postoja možnej kompatibility či vzájomného nevyučovania sa biblického a prírodovedného vysvetlenia vývoja zeme a života i v rámci dlhých geologických epizód: „*správa Mojžišova neprotiví sa, ba dopúšťa možnosť dlhého, postupného tvorenia*“.¹⁰⁰ Najexpresívnejšie výčitky boli zamerané na údajné popieranie existencie Boha ako prvotného pôvodcu bytia, a to v súvislosti s tým, že sa Ivan Houdek v tejto otázke explicitne nevyjadril: „*Čo sa vedeckej stránky týče, uznávam mu zásluhu na vedeckom poli, ale zatracujem jeho potuteľný zámer, zlý cieľ: oslabiť v ľuďoch vieru v Boha a v záhrobný život. Ved' v celej knihe ani ho len nespomene...*“¹⁰¹ Častá námietka sa tiež týkala výhrad voči dôkazom platnosti hypotézy o vzniku nových druhov, s odvolávkou na nejednotnosť názoru v akademickom prostredí i na problémy, ktoré sa vyskytovali v dobovo populárnom¹⁰² šľachtení rastlín či krížení blízkyh živočíšnyh plemien.¹⁰³

---

roč. 1, č. 8, s. 113-114.

93 Jozef Maliak (1854 – 1945).

94 VOZÁRIK. Literatúra. Vývin zeme a života od inž. Ivana Houdeka. In *Domácnosť a škola*, 1913, roč. 3, č. 11, s. 352.

95 VOZÁRIK. Literatúra. Vývin..., s. 352.

96 Kultúra-nekultúra. In *Robotnícke noviny*, 1913, roč. 10, č. 43, s. 2.

97 BODICKÝ, Michal. Vývin zeme a života. Napísal inž. Ivan Houdek. In *Národné noviny*, 12. 8. 1913, roč. 44, č. 93, s. 3.

98 TICHÝ. Besednica. Vývin zeme a života. (Novoveká huba v spisbe slovenskej.) In *Slovenské ľudové noviny*, 19. 9. 1913, roč. 4, č. 38, s. 2; TICHÝ. Besednica. Vývin zeme a života. (Novoveká huba v spisbe slovenskej – dokončenie.) In *Slovenské ľudové noviny*, 26. 9. 1913, roč. 4, č. 39, s. 2-4.

99 MIKUŠKA. Inž. Ivan Houdek: Vývin zeme a života. In *Prúdy*, 1914, roč. 5, č. 3-4, s. 160.

100 BODICKÝ. Vývin zeme..., s. 3.

101 TICHÝ. Vývin zeme..., s. 2-4.

102 STELLA. Darwin, Nietzsche..., s. 82.

103 BODICKÝ. Vývin zeme..., s. 3.

„Darwinoskeptické“ úvahy či presvedčenie o hraniciach prírodovedného poznania mali na prelome 19. a 20. storočia miesto aj v myslení ďalších slovenských intelektuálov, ktorí sa neraz odvolávali na názory osobností celoeurópskeho významu. Na argumenty Rudolfa Virchowa (1821 – 1902)¹⁰⁴ upozorňoval Ján A. Wagner (1864 – 1930) pri svojom prísnom vymedzovaní Darwinovej teórie ako vedeckej hypotézy, odmietajúc jej svetonázorové implikácie: „*Darwinizmus je jedine jeden spôsob bádania prírodovedeckého, je to jedna hypotéza, ktorá má za cieľ mnohé pozorovania umiestniť do jedného jediného rámca. [...] Len nie preceňovať!*“¹⁰⁵ Virchow, ako vedecká a lekárska osobnosť, zaujal počas štúdia v Berlíne aj Dušana Makovického, neskôr lekára a tolstojevca.¹⁰⁶ Rudolf Virchow, profesor medicíny, spisovateľ a politik, sa dlhoročne politicky zasadzoval za slobodné vedecké bádanie, neobmedzené vplyvom cirkvi a štátu, avšak v názore o podobe oboznamovania verejnosti s vedeckými hypotézami bol zdržanlivý. Bol však skeptikom ohľadom dôkazov o priamom zvieracom predkovi človeka, kritikom radikálneho scientizmu i Haeckelovho monizmu, zasadzoval sa i proti zavedeniu darvinizmu do školského vyučovania. Pokusy zosadiť cirkevné dogmy ďalším, hoci tzv. vedeckým náboženstvom, by mohli priniesť ohrozenie pozície vedy, keďže aj obozretne formulované vedecké hypotézy a teórie, môže laická verejnosť vo svojej recepcii pochopiť či interpretovať v absolútnom význame.¹⁰⁷

Anton Štefánek (1877 – 1964), v istom období prispievateľ *Hlasu*, redaktor, politik a neskorší sociológ, sa zase počas univerzitného štúdia stretol a čiastočne priklonil k myšlienkam Emila du Bois-Reymonda o limitoch vedy v poznávaní. Vo svojich spomienkach popísal okolnosti svojho hľadania v spleti ponúkaných ideových smerov:

*„...čo je podstata vecí, hmoty, života, diania v prírode. Čím viac som sa metafyzikou a jej súčiastkami ontológiou, kozmológiou, psychológiou, tak trochu i teológiou zapodieval, tým viac mňa chytala výpoveď du Bois Reymondova: ignoramus et ignorabimus, až som konečne dospel ku Kantovej negácii metafyzickej vedy. Avšak tým nebol problém metafyzický pre mňa vyriešený.“*¹⁰⁸

104 SCHÜMANN. Darwin's Migration..., s. 319.

105 WAGNER. *Hmota a hmotári*. Turčiansky Sv. Martin 1898, s. 24-25 a 29.

106 LA SNK, Korešpondencia Dušan Makovický, sign. A 951, List Dušana Makovického neznámemu z 22. 6. 1897.

107 BAYERTZ. Darwinismus als Politik..., s. 257-258.

108 Slovenský národný archív, Bratislava, OF Anton Štefánek, šk. 10, č. j. 310, *Vstup na Viedenskú univerzitu*.

Myšlienkové hnutie „Ignorabimus“ inicioval Emil du Bois-Reymond (1818 – 1896), rektor Berlínskej univerzity, profesor pre fyziológiu a sekretár Pruskej akadémie vied, na Zhromaždení nemeckých prírodovedcov a lekárov v Lipsku svojou prednáškou *O hraniciach prírodného poznania*. Obhajoval existenciu dvoch neprekonateľných hraníc vo vedeckom poznávaní: tou prvou mala byť nemožnosť poznať podstatu hmoty a druhou nemožnosť odvodiť subjektívne kvality ľudských pocitov a myšlienok na materiálnom základe.¹⁰⁹ Argument E. du Bois-Reymonda o limitoch vedeckého poznania využíval aj František Jehlička vo svojej kritike modernej filozofie.¹¹⁰

Diskusia o hraniciach vedeckého poznávania mala vplyv na pokles popularity prírodovedného materializmu a na rozšírenie vitalistických teórií. Dokonca podnietila záujem akademického prostredia o praktiky špiritizmu, ktorý sa od 70. rokov v Európe šíril ako masový fenomén. Nešlo len o kompenzáciu zanechaných tradičných foriem nábožnosti, ale aj o snahu dokázať fenomény duchovného charakteru, pôsobiace za hranicami prírodných zákonov.¹¹¹ V českom prostredí vystupoval ako najvýraznejší zástanca vitalizmu, biológ a historik vedy Emanuel Rádl (1873 – 1942). Rozšírenou bola jeho monografia o dejinách evolučného myslenia v biológii¹¹² (vyšla v roku 1909 dvojdielne najprv v nemčine, následne druhý diel vyšiel v tom istom roku v prepracovanej českej mutácii, preložená bola neskôr do angličtiny i španielčiny), recenzovaná aj Ivanom Houdekom v časopise mladšej slovenskej inteligencie *Prúdy*.¹¹³ Houdek sa však dištancoval od Rádlových vitalistických tendencií, preferoval mechanistický koncept nahliadania na vývoj života:

„Je pravda, že mechanistickým činiteľom darwinovským (prirodzený a pohlavný výber) dnes už ani zďaleka nepripisuje sa ten význam [...]. Vitalisti veria v dáku životnú silu, vnútornú účelnosť, ktorá uskutočňuje premeny organizmu vždy v príhodnom, pre patričnú bytosť prospešnom smere. No proti tej svedčí mnoho faktov.“¹¹⁴

O ďalšom názorovom vývoji v myslení Ivana Houdeka nie sú zachované informácie.

---

109 BAYERTZ; GERHARD a JAESCHKE, eds. *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert. Band 3: Der Ignorabimus-Streit*. Hamburg 2007, s. 7-8.

110 JEHLIČKA. *Novoveká filozofia...*, s. 6.

111 SAUL. *Darwin in German...*, s. 54.

112 RÁDL. *Dějiny biologických teorií novověku. Díl II. Dějiny evolučních teorií v biologii 19. století*. Praha 2006 (1909), s. 13-16.

113 HOUDEK, Ivan. Referáty. Dr. Emil Rádl: Dějiny vývojových teorií v biologii XIX. století. In *Prúdy*, 1910, roč. 1, č. 8, s. 213-214.

114 HOUDEK. Referáty..., s. 214.

Houdkov súčasník a takisto prispievateľ do časopisu *Průdy* Viktor Mikuška prešiel v priebehu prvých desaťročí 20. storočia od príklonu k materialistickému heackelizmu cez opatrný vitalizmus¹¹⁵ až k popularizácii parapsychológie¹¹⁶ (vrátane fenoménov telepatie, jasnoviectva či telekinézy). A to podľa vzoru jedného zo žiakov E. Haeckela, neovitalistu Hansa Driescha (1867 – 1941):¹¹⁷

„Před více než dvaceti lety dostal se mi do rukou první spis okultistické literatury Du Prelova: ‚Záhada člověka‘. Byl jsem tehdy materialistickým monistou, překypoval jsem pozitivistickou bujností a hrdostí nad Haeckelovským rozřešením ‚Záhada světa‘, a Carneri-ho ‚Moderní člověk‘ byl mi evangeliem života. [...] Asi deset let později děkoval jsem knize prof. dra. Rádla [...] za přímou cestu k metafysice a k nejvýznamnějšímu jejímu představiteli, heidelberskému filosofu a biologu H. Drieschovi.“¹¹⁸

Aj takéto zavŕšenia mohla mať recepcia darvinizmu. Viktor Mikuška nebol jediný, kto pálčivo hľadal vysvetlenia otázok o podstate sveta a života v ňom. Podobné otázky boli na prahu 20. storočia pálčivou témou pre mnohých ďalších a každý si na ne túžil nájsť správnu odpoveď, či už prostredníctvom vedy, náboženstva, alebo rôznych foriem svetonázoru. A niektorých nájdené odpovede inšpirovali aj k politickej činnosti.

„Boj o prežitie“ ako politikum

Interpretácia Darwinovej evolučnej teórie mala svoj vplyv nielen v rámci vedeckej a svetonázorovej recepcie, ale tiež v prípade politickej praxe a rétoriky. Pre niektorých politických aktivistov bol boj o evolučnú teóriu súčasne bojom o obnovenie celej spoločnosti.¹¹⁹ Prvými zástancami a popularizátormi svetonázorovo-politickej reformy boli v 50. a 60. rokoch 19. storočia prírodovední materialisti, akým bol Ludwig Büchner, Carl Vogt (1817 – 1895) a Jakob Moleschott (1822 – 1893).¹²⁰ Idea vývoja zodpovedala politickej potrebe. Prírodný zákon pokroku žiadne ľudské násilie, či už zo strany cirkvi, alebo štátu, nemôže navždy potláčať. Darwinova teória bola využitá ako vedecký základ pre program spoločenského pokroku.

---

115 „Vitalistická filozofia obohatila nás o mnohé nové pojmy, precizované a odôvodnené často spôsobom obdivuhodným, ženiálnym. Nemožno však očakávať, že by nové pojmy, nové pomenovanie záhad, vyriešilo tiež záhadu samu.“ In MIKUŠKA. Tajomstvo života a teorie vedy. In *Průdy*, 1912, roč. 3, č. 3-4, s. 98.

116 MIKUŠKA. *Věda metapsychická a její nynější stav*. Praha 1922.

117 MIKUŠKA. *Hans Driesch als Biologe, Philosoph und Okkultist*. Leipzig 1923.

118 MIKUŠKA. *Věda metapsychická...*, s. 9.

119 BAYERTZ. *Darwinismus als Politik...*, s. 229-288.

120 BAYERTZ. *Darwinismus als Politik...*, s. 240.

Prvky Darwinovej teórie si osvojilo aj robotnícke hnutie, ktoré vo svojej rétorike väčší dôraz kladlo na pojmy výber a boj o prežitie. Predstavitelia robotníckeho hnutia si osvojili pozitívny postoj voči vede s očakávaním, že veda bude napomáhať osvete o oslobodení robotníckej triedy.¹²¹ Robotnícke hnutie vo Viedni, metropole Rakúsko-Uhorska, tiež nachádzalo mobilizačné heslá vo vybraných myšlienkach Darwinovej teórie, a podobne ako v iných krajinách inklinovalo k prírodovednému materializmu.¹²² Anton Štefánek, študent Viedenskej univerzity a organizátor spolkového života viedenských Slovákov, pozoroval ideovú vzdialenosť robotníckeho hnutia voči väčšinovej mentalite Slovákov. A to najmä vzhľadom na ateistický a materialistický svetonázor, ktorý bol prítomný v rétorike sociálnych demokratov:

*„...čo nás teda oddeľuje od sociálnej demokracie? Náboženské presvedčenie. Socialisti sú materialisti a síce takzvaní suroví materialisti. [...] Som pevne presvedčený, že docela mylné stanovisko istého Büchnerianizmu vo filozofii respektive náboženstve docela pomíne a socialisti i v tomto ohľade pokročia napred“.*¹²³

V názore na radikálny materializmus sociálnej demokracie sa A. Štefánek prekvapivo zhoduje so svojim ideovým oponentom v prípade postojov k novovekej filozofii,¹²⁴ s katolíckym kňazom Františkom Jehličkom.¹²⁵ Jehlička ironizujúce slová na margo prírodovedného materializmu publikoval v krátkom, zjednodušujúcom, miestami až vulgarizujúcom, osvetovom spise proti sociálnej demokracii, ktorý vyšiel v rámci edície Spolku Sv. Vojtecha.¹²⁶

Publikačná činnosť Spolku sv. Vojtecha, ako najväčšej organizácie slovenských katolíkov do roku 1918, sa snažila formovať myslenie katolíckych veriacich v súlade s pápežskými encyklikami, ktoré v posledných desaťročiach 19. storočia opakovane varovali pred vplyvom modernizmu, vrátane socialistickej ideí. Pápež Lev XIII. krátko po svojom zvolení zverejnil „programovú“ encykliku *Aeterni patris* (1879), ktorou sa obnovila filozofická príprava katolíckej inteligencie na základe tradície myslenia sv. Tomáša Akvinského (1225 – 1274), čo sa dialo predovšetkým v rámci vzdelávania a formácie budúcich kňazov v seminároch a na teologických fakultách. Otázka pôvodu druhov bola častou témou

---

121 AJOURI. Darwinism in German-Speaking... s. 39-40.

122 MELISCHEK a SEETHALER. Die Darwin-Rezeption in der österreichischen Presse im 19. und frühen 20. Jahrhundert. In MATIS a REITER. *Darwin in Zentraleuropa...*, s. 363-394.

123 ŠTEFÁNEK. *Pamätnica literár. spolku Národa*. Viedeň/Skalica 1904, s. 41-42.

124 JEHLIČKA. *Novoveká filozofia a Slováci...*, 35 s; ŠTEFÁNEK. *Novoveká filozofia a Slováci*. In *Hlas*, 1903, roč. 5, č. 5, 7-8, 9, 10, 11, s. 141, 198-217, 275-280, 305-310, 340-358.

125 JEHLIČKA. *Sociáldemokracia a náboženstvo*. Trnava 1912, s. 10.

126 JEHLIČKA. *Sociáldemokracia a náboženstvo...*

novotomistov, ktorí síce odmietali ideu náhodného výberu, ale predstava riadeného vývoja bola pre nich akceptovateľná. Obzvlášť v otázke existencie ľudskej duše naliehali na nevyhnutnosť akceptovania stvoriteľského aktu.¹²⁷

Okrem F. Jehličku to bol Martin Kollár (1853 – 1919), katolícky kňaz, podpredsa a neskorší správca Spolku svätého Vojtecha, kto v duchu katolíckej dogmatiky prispieval svojou publikačnou činnosťou,¹²⁸ najmä prekladmi, k osвете veriacich v duchu katolíckej sociálnej náuky inšpirovanej pápežom Levom XIII. Kollár sa pokúšal o obhajobu kresťanského svetonázoru. Tento zámer je vyjadrený aj v jeho úvode k prekladu knihy morálneho teológa Augusta Lehmkuhla (1834 – 1918) s názvom *Robotník kresťanský: pracovnému katolíckemu ľudu slovenskému na poučenie a potechu* (1898): „*Falošní proroci obchádzajú už i ľud slovenský, dosiaľ ešte kresťanský zmyšľajúci, a naukami nebezpečnými usilujú sa strhnúť ho do krútnavy bezbožnosti a nevery...*“¹²⁹ Ako „nástroje obrany“ boli v knihe čitateľovi ponúkané protiargumenty na najčastejšie námietky voči náboženskému presvedčeniu, ktoré využívali aj členovia sociálno-demokratického hnutia, ako napríklad: „*nenie Boha, mne dostačuje príroda*“, „*všetko to povstalo ponenáhlym vývojom*“, „*cirkev katolícka opiera sa o zázraky, prírodoveda však vyhlasuje zázraky za nemožné*“, „*nemôže ani všetko byť pravda Božia, čo v biblii napísané stojí. Ved' vyskytujú sa v nej nepravdy a odpory*“.¹³⁰ Odpovede sledovali líniu argumentácie založenej na novotomizme a jednoznačne podporovali nevyhnutnosť Božej existencie:

„*Že sily prírodné jednu bytosť pretvárajú v druhú a jedno z druhého vyvinujú: to je možná vec; ale odkiaľ sa vzali tieto sily, a tie rozličné látky v prírode? Že z jednej rastliny druhá, z jedného zvieratá druhé povstáva, to veci neprekáža. [...] Keby tedy i len hmotný svet silou prírodnou do neho vloženou z terajšej tvárnosti bol sa vyvinul, museli by sme s úžasom na kolená padnúť pred mocným a múdрым umelcom – pred Bohom.*“¹³¹

127 MÉSZÁROS. *Dejiny maďarskej filozofie*. Bratislava 2013, s. 179.

128 Napríklad KOLLÁR. *Otázka sociálna*. Podľa F. Kunza: *Vorträge für Katolische Vereine*. In *Pútnik Svätovojtešský*, 1903, roč. 32, s. 38-46; KOLLÁR. *Komu patrí budúcnosť?* Podľa P. G. Freunda: *Soziale Vorträge*. In *Pútnik Svätovojtešský*, 1909, roč. 38, s. 22-26; KOLLÁR. *Cirkev katolícka a pokrok*. Podľa biskupa G. Bonomelliho. In *Pútnik Svätovojtešský*, 1916, roč. 45, s. 23-27. Podobne: „*Mnohopočetné, jako drobulinké prášky slnečné v povetrí a záhubné jako výpar smradlavých barín, zaujali dnes bludy všetky vrstvy obyvatelstva Europy. [...] Bludy tyto dochádzajú včul' už k svojmu poslednému štadiumu. A menujú sa: rationalismus, pantheismus, cesarismus, sensualismus, positivismus, socialismus, solidarismus, spiritismus...*“ In GAUME. *Viera, štít a kotva kresťana v terajších časiech*. Prekl. M. Kollár. Skalica 1879, s. 7.

129 LEHMKUL. *Robotník kresťanský. Pracovnému katolíckemu ľudu slovenskému na poučenie a potechu*. Prel. M. Kollár. Trnava 1898, s. 1.

130 LEHMKUL. *Robotník kresťanský...*, s. 35-48.

131 LEHMKUL. *Robotník kresťanský...*, s. 37-38.

Okrem liberalizmu a socializmu bol aj nacionalizmus ďalšou v rade politických ideológií, ktorá využívala myšlienky Darwinovej evolučnej teórie. V období po rakúsko-uhorskom vyrovnaní (1867) sa v súvislosti s rýchlym rozvojom kapitalizmu aj v Uhorsku šírili myšlienky sociálneho darvinizmu, podľa ktorých bol ekonomický termín „súťaž voľného trhu“ interpretovaný v kontexte prírodných zákonov.¹³² V kontexte nacionalizmu môžeme hovoriť o slovenskej recepcii Darwinovej evolučnej teórie ako o samostatnom diskurze. Išlo o fenomén podobného charakteru, aký pozorovali T. Hermann a M. Šimunek pri českej recepcii darvinizmu a recepcii darvinizmu v českých krajinách. Pričom pod „českým“ zadefinovali samostatné etnické a jazykovo definované intelektuálne prostredie, ktoré aj veda vnímalo ako prostriedok k občianskej a kultúrnej emancipácii českej spoločnosti.¹³³ Hoci sa najčastejšie ukazoval svetonázorový charakter slovenskej recepcie darvinizmu, prichádzalo aj k hodnotiacim výrokom zachádzajúcim do politických súvislostí. Používanie pojmu „boj o prežitie“ úzko súviselo s odkazom na maďarský nacionalizmus a uhorskú štátnu politiku voči národnostiam.¹³⁴

Na začiatku 20. storočia sa evolučná idea vo verejnom politickom živote Uhorska pretavila do dvoch dominantných prúdov. Prvý, aj pod vplyvom rasizmu a presvedčení o kultúrnej či biologickej nadradenosti, vyústil do vzrastu nacionalistických, ba až šovinistických myšlienok v spoločnosti i politike.¹³⁵ Ďalší prúd sociálno-darvinistického myslenia v Uhorsku inšpiroval ku vzniku skupiny intelektuálov s ambíciou reformovať uhorskú spoločnosť.¹³⁶ Diskutovalo sa o teoretických konceptoch pre politické kroky v oblasti sociálnej hygieny a verejného zdravotníctva a presadzovali sa návrhy opatrení proti fyzickej, psychickej i sociálnej degenerácii národa.¹³⁷ Od roku 1901 bola eugenika, najmä v okruhu okolo časopisu *Huszadik Század*, predstavovaná ako integrálna súčasť darvinistickej revolúcie a novoinštitucionalizovaných sociálnych vied.¹³⁸

V slovenskej tlači to bol Svetozár Hurban Vajanský (1847 – 1916), novinár a spisovateľ,¹³⁹ či Andrej Kmet' (1841 – 1908), katolícky kňaz, amatérsky botanik, archeológ a muzeológ,¹⁴⁰ ktorí vinili darvinizmus za ospravedlňovanie

132 MUND. *The Reception of Darwin...*, s. 442.

133 HERMANN a ŠIMUNEK. *Between Science...*, s. 200.

134 SZABÓ. *Od slov k činom*. Bratislava 2014, s. 17.

135 BIHÁRI. *Lövészárkok a hátországhan. Középszály, zsidókerdés, antiszemizmus az első világháború Magyarországon*. Budapes 2008, s. 178.

136 MUND. *The Reception of Darwin...*, s. 453.

137 TURDA. *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. Basingstoke 2014, s. 16.

138 TURDA. *Eugenics and Nation...*, s. 17-18.

139 [HURBAN VAJANSKÝ.] Protikresťanské theorie. In *Národné noviny*, 29. 10. 1898, roč. 29, č. 248, s. 1.

140 KMEŤ. Zvelebenie človeka dľa učenia darvinistického. In *Slovenské listy*, 1. 4. 1899, roč. 2,

utlačania menších národov, vrátane slovenského. Nebezpečenstvom sociálneho darvinizmu argumentoval proti popularizácii Darwinovej evolučnej teórie aj katolícky kňaz F. Jehlička:

„...platí-li zásada, že mocnejšie individua majú právo potláčať slabšie a na úkor ich sa vyvíňovať – teda je-li pravda, že ktorýkoľvek národ bezbranných pohltiť môže: o čože, pre Boha, o čože len môžeme opret' svoje sebavedomie, národnú hrdosť svoju?!“¹⁴¹

Podobne Ján Alojz Wagner záverom svojej úvahy *Hmota a hmotári* (1898) odsúdil neľútostný princíp trhovej konkurencie ako materialistický princíp darvinistického boja o prežitie, prenesený do ľudskej spoločnosti, ktorý ohrozuje národnostnú a náboženskú identitu a predstavuje zavedenie tyranie do spoluzitia národov.¹⁴² Neskôr v článkoch pre *Národné noviny* polemizoval o význame vojny z hľadiska princípu boja o prežitie.¹⁴³ Reagoval tým na názorovú výmenu zoológa Lajosa Méhelyho (1862 – 1953)¹⁴⁴ a antropológa Mihálya Lenhosséka (1863 – 1937),¹⁴⁵ publikovanú v článkoch časopisu *Természettudományi Közlöny* v roku 1915, pričom sa prikláňal k názoru, že prípad expanzívnych vojenských plánov sa netýka boja človeka o prežitie na základe prírodného zákona. Wagner uprednostnil presvedčenie, že moderná vojna siaha nad živočíšne potreby a vychádza z jedinečne ľudských dôvodov, z negatívnych pocitov, z ľubovôle alebo dokonca z rozhodnutia bojovať za myšlienky – idey, bojovať „*boj o nový svet*“.¹⁴⁶

Pojem „boj o život“ využíval v politickom kontexte Vavro Šrobár. V podobe *Boj o nový život* (1920) si ho vybral ako názov pre svoju edíciu programových článkov, publikovaných do roku 1918,¹⁴⁷ ale využil ho i v osvetovej publikácii *Ludová zdravoveda* (1909). V jej úvode sa prihlásil k zámeru vložiť sociálno-politické myšlienky do textu o hygiene, zdravej životospráve, prvej pomoci a prevencii proti infekčným a pohlavným chorobám.¹⁴⁸ Ako konštatuje v predhovore, cieľom knihy je prispieť k zlepšeniu zdravia slovenského ľudu, keďže „*zdravá*

č. 20, s. 2-3.

141 JEHLIČKA. *Novoveká filozofia...*, s. 14-15.

142 WAGNER. *Hmota a hmotári...*, s. 41-42.

143 WAGNER. Boj a vojna. In *Národné noviny*, 21. 6. 1917, roč. 48, č. 71, s. 2.

144 MÉHELY. A háború biológiaja. In *Természettudományi Közlöny*, 1915, roč. 47, č. 617-618, s. 2-28.

145 LENHOSSÉK. A háború és a létért való küzdelem tétéle. In *Természettudományi Közlöny*, 1915, roč. 47, č. 619-620, s. 91-95.

146 WAGNER. Či Wilson, či Hughes? In *Národné noviny*, 21. 11. 1916, roč. 47, č. 139, s. 2-3.

147 ŠROBÁR. *Boj o nový život*. Ružomberok 1920.

148 ŠROBÁR. *Ludová zdravoveda*. Martin 1909, s. 6-7.

krv slovenského národa hynie ťažkou prácou v Amerike, doma nás oslabujú nemoce, bieda a útlak“. Boj o život je v nej predstavený ako boj s chorobami a telesnou slabosťou, pričom takto sužovaný národ pripodobňuje k vysychajúcim prameňom rieky.¹⁴⁹ V texte zdôrazňuje význam čistoty a jej mravný vplyv na človeka a národ: „*Čistotná žena je najväčší poklad rodiny a národa. Čistota mierni divokosť človeka, budí v ňom šľachetné city. Špina naopak: v nej človek zosurovie...*“¹⁵⁰ Varuje aj pred predčasným pohlavným životom, kvôli nedokončenému telesnému vývoju a riziku pohlavných chorôb: „*Zo silných predkov pochodia silní potomci, zo slabých, nemocných a nevypelých predkov rodia sa mrzáci, nedôchodčatá, kaliky-potomci.*“¹⁵¹

Názory Vavra Šrobára korešpondujú so snahami o koncepty verejnej hygieny a tzv. pozitívnej eugeniky, ktoré medzi lekármi a sociológmi v Uhorsku na začiatku 20. storočia naberali na popularite a zameriavali sa na zlepšenie životných podmienok, predchádzanie infekčným a pohlavným chorobám, odstránenie alkoholizmu, zvyšovanie pôrodnosti u ľudí s „dobrou dedičnosťou“ a osvetu.¹⁵² V duchu dobovo rozšírených sociálno-darvinistických názorov zakončil svoju popularizačnú prácu *Vývin zeme a života* (1913) Ivan Houdek. V záverečnej kapitole predstavil základné myšlienky eugeniky ako programu vylepšenia ľudskej spoločnosti:

*„Spoločnosti ľudskej je nie jedno, že akí ľudia ju tvoria, ona potrebuje ľudí telesne i duševne vyspelých. [...] Treba napomáhať rozmnožovanie duševne i telesne vhodných, vyspelých ľudí a dlhá možnosti obmedziť rozmnožovanie nevhodných, degenerovaných, zaťažovaných.“*¹⁵³

Eugenické názory však Houdek popularizoval už včasnšie, od roku 1910, a to v časopise *Prúdy*:

*„Treba odstrániť všetky prekážky, ktoré stoja prirodzenému výberu v ceste, aby pokrok ľudstva bol tým rýchlejší. Ošetrovanie slabých, chorľavých vedie k úpadku plemena, treba ho teda obmedziť. Netreba sa báť trestu smrti pre zločincov, aspoň treba zamedziť ich rozmnoženie – vyklieštením...“*¹⁵⁴

---

149 ŠROBÁR. *Ludová zdravotná veda*, s. 5.

150 ŠROBÁR. *Ludová zdravotná veda*, s. 65.

151 ŠROBÁR. *Ludová zdravotná veda*, s. 238.

152 TURDA. *Eugenics and Nation...*, s. 8.

153 HOUDEK. *Vývin zeme a života...*, s. 200.

154 HOUDEK. Z dejín vývojových teórií v biológii XIX. storočia. In *Prúdy*, 1910, roč. 1, č. 8, s. 197.

Aj tento príklad poukazuje na skutočnosť, že slovenská inteligencia, napriek inštitucionálnym obmedzeniam pred rokom 1918, reflektovala dobový diskurz v otázke sociálneho darvinizmu.

Záver

Darwinova evolučná teória a ňou inšpirované „darwinizmy“ sa stali leitmotívom prírodných i spoločenských vied druhej polovice 19. storočia, ale i spoločenského a politického diskurzu. Recepcia evolučnej teórie sa rozšírila z vedeckého kontextu do širších kategórií svetozázoru a politiky. Do roku 1918 bola odborná, vedecká recepcia darvinizmu v slovenskej tlači zriedkavá. Naopak, prevažoval svetozázorový charakter recepcie. Predmetom recepcie zo strany slovenskej inteligencie sa stávali viaceré „darwinizmy“. Hodnotiace súde boli častejšie ako na pôvodnú Darwinovu teóriu vynášané na adresu ďalších, ňou inšpirovaných ideových smerov, najmä na monizmus Ernsta Haeckela alebo sociálny darvinizmus. Inštrumentalizácia a ideologizácia ako súčasť recepcie darvinizmu bola sprievodným javom tohto fenoménu naprieč európskymi intelektuálnymi kruhmi vrátane tých, ktoré boli angažované v národnoemancipačných procesoch, čo sa týkalo aj okruhu slovenskej inteligencie. Zástancovia modernizmu a tradicionalizmu sa do sporu dostávali najmä v rovine filozofických a svetozázorových implikácií Darwinovej teórie, súvisiacich s prírodovedným materializmom. Nahliadanie na darvinizmus ako na fenomén presahujúci rámec vedeckej teórie ponúka aj ďalší priestor na jeho interpretáciu v rámci slovenských intelektuálnych a kultúrnych dejín, napríklad v prípade recepcie naturalizmu (Émile Zola).

O autorovi / About the author

Mgr. Blažena Pavlovkinová

Interná doktorandka

Katedra slovenských dejín Filozofická fakulta UK v Bratislave

Slovenská republika

e-mail: krizova26@uniba.sk

Zoznam použitých prameňov a literatúry / List of references and literature

Primárne zdroje

Archívne pramene

A UK Praha, Všeslovanský fond

LA SNK Martin, OF Ivan B. Zoch

LA SNK Martin, Starý fond A – Korešpondencia

SNA Bratislava, OF Anton Štefánek

Edície prameňov

AMBRUŠ, Jozef, ed. *Vzájomné listy Jaroslava Vlčka a Jozefa Škultétyho*. Bratislava: SAV, 1963, 386 s.

Dobové periodiká

Domácnosť a škola (1913)

Hlas (1902), (1903)

Národné noviny (1898), (1909), (1913), (1916), (1917)

Letopis Matice slovenskej (1868), (1869), (1873), (1872)

Nové časy (1913)

Prúdy (1910), (1911), (1912), (1914)

Pútnik Svätovojeťešský (1903), (1909), (1916)

Robotnícke noviny (1913)

Slovenské listy (1899)

Természettudományi Közlöny (1915)

Sekundárne zdroje / Secondary sources

Monografie a zborníky ako celok / Monographs

BAYERTZ, Kurt; GERHARD, Myriam a JAESCHKE, Walter, eds. *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert. Band 2: Darwinismus-Streit*. Hamburg: Felix MeinerVerlag, 2007, 275 s.

BAYERTZ, Kurt; GERHARD, Myriam a JAESCHKE, Walter, eds. *Weltanschauung, Philosophie und Naturwissenschaft im 19. Jahrhundert. Band 3: Der Ignorabimus-Streit*. Hamburg: Felix MeinerVerlag, 2007, 283 s.

BIHÁRI, Péter. *Lövészárkok a háttországban. Középosztály, zsidókerdés, antiszemitizmus az első világ háború*. Budapest: Napvilág Kiadó, 2008, 286 s.

ELIÁŠ, Michal, ed. *Jaroslav Vlček 1860 – 1930*. Martin: Matica slovenská, 1979, 5 s.

ENGELS, Eve-Marie; GLICK, Thomas F. a SHAFFER, Elinor, eds. *The Reception of Charles Darwin in Europe Vol. 1-2*. New York: Continuum, 2009, 736 s.

GLICK, Thomas F. a SHAFFER, Elinor, eds. *The Literary and Cultural Reception of Charles Darwin Vol.3*. London: Bloomsbury Publishing, 2014, 723 s.

GLICK, Thomas F. a SHAFFER, Elinor, eds. *The Literary and Cultural Reception of Charles Darwin*. London: Bloomsbury Publishing, 2014, 784 s.

HARRISON, Peter, ed. *The Cambridge Companion to Science and Religion*. Cambridge: CUP, 2010, s. 59-79.

HOLLÝ, Karol. *Veda a slovenské národné hnutie. Snahy o organizovanie a inštitucionalizovanie vedy v slovenskom národnom hnutí v dokumentoch 1863 – 1898*. Bratislava: Historický ústav SAV, 2013, 130 s.

KOLLÁR, Karol; KOPČOK, Andrej a PICHLER, Tibor. *Dejiny filozofie na Slovensku v XX. storočí*. Bratislava: SAV, 1998, s. 172-180.

KOVÁČ, Dušan a kol. *Slovensko v 20. storočí. Na začiatku storočia (1901 – 1914)*. Bratislava: VEDA, 2004, s. 215-220.

KUŠNÍROVÁ, Dana a PAVONIČ, Peter, eds. *Hranice v priestore a čase. Stretnutie mladých historikov X*. Košice: UPJŠ, 2021, s. 65-74.

LALÍKOVÁ, Erika; KOSTELNÍK, Štefan a REMBIERZ, Marek, eds. *Filozofia a slovanské myšlienkové dedičstvo: osobnosti, problémy, inšpirácie. II. diel*. Bratislava: IRIS, 2008, s. 302-307.

- MATIS, Herbert a REITER, Wolfgang L., eds. *Darwin in Zentraleuropa: Die wissenschaftliche, weltanschauliche und populäre Rezeption im 19. und frühen 20. Jahrhundert*. Wien: Lit Verlag, 2018, 480 s.
- MÉSZÁROS, Ondrej. *Dejiny maďarskej filozofie*. Bratislava: VEDA, 2013, 271 s.
- SEDLÁČKOVÁ, Eulália a kol. *Oddelenie histórie medicíny a zdravotníctva Ústavu sociálneho lekárstva LF UK v Bratislave 1990 – 2000*. Bratislava: JUGA, 2001, s. 58-60.
- SURMAN, Jan. *Universities in Imperial Austria 1848 – 1914. A Social History of Multilingual Space*. West Lafayette: PUP, 2019, 460 s.
- SZABÓ, Miloslav. *Od slov k činom*. Bratislava: Kalligram, 2014, 251 s.
- TURDA, Marius. *Eugenics and Nation in Early 20th Century Hungary*. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014, 343 s.
- WAZECK, Milena. *Einstein's Opponents. The Public Controversy about the Theory of Relativity in the 1920's*. Cambridge: CUP, 2014, 355 s.

Štúdie a články v časopisoch a zborníkoch, kapitoly v kolektívnych monografiách / Articles in Journals, Chapters in Monographs

- BAYERTZ, Kurt. Darwinismus als Politik. Zur Genese des Sozialdarwinismus in Deutschland 1860 – 1900. In *Stapfia*, 1998, roč. 56, č. 131, s. 229-288.
- KEIM, Wiebke. Conceptualizing circulation of knowledge in the social sciences. In KEIM, Wiebke. *Global knowledge in the social sciences. Made in circulation*. Farnham: Ashgate, 2014, s. 87-113.
- PETRÁŠ, Milan. Názory na učenie Charlesa Darwina na Slovensku. In *Agrikultúra: zborník Slovenského poľnohospodárskeho múzea*, 1987, roč. 21, s. 225-252.
- RÁDL, Emanuel. Dějiny biologických teorií novověku. Díl II. Dějiny evolučních teorií v biologii 19. století. Praha: Academia, 2006 (1909), 533 s. ISBN 80-200-1393-8.
- SCHALLER, Franz. Der Zoologe Ernst Haeckel als Sprachschöpfer und Ideenproduzent. In *Stapfia*, 1998, roč. 56, č. 131, s. 12-14.
- STELLA, Marco. Darwin, Nietzsche, Haeckel – biosociální úvahy nad civilizací, degenerací a domestikací v Anglii a Německu 1871 – 1919. In *Kuděj*, 2007, roč. 9, 1-2, s. 80-100.